

*І. В. Клименко
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

**В. П. НАУМЕНКО І ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
(за матеріалами з фондів Інституту рукопису Національної
бібліотеки України імені В. І. Вернадського)**

Життєвий шлях Володимира Павловича Науменка – українського громадсько-політичного діяча, педагога, філолога, видавця, журналіста, етнографа – став віддзеркаленням складного, багато в чому суперечливого періоду активізації національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. та Української революції 1917–1920 рр., а його трагічну долю, на жаль, можна назвати типовою для переважної більшості представників української інтелігенції¹.

В.П. Науменко народився в містечку Новгороді-Сіверському (тепер Чернігівська область) 7(19). VII. 1852 р. у родині педагога (батько був директором гімназії). З 1861 по 1868 р. він навчався в Другій київській гімназії, 1873 р. закінчив слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Київського університету. Тоді ж почав працювати викладачем в учбових закладах Києва: гімназіях, кадетському корпусі, Колегії Павла Галагана. З 1906 по 1914 р. був директором гімназії, згодом званої як Гімназія В.П. Науменка².

Ще на початку 70-х років ХІХ ст. у Києві зосередилися значні українські інтелектуальні сили, і з цього часу місто стало осередком національного руху. На терені культурного життя київська “Громада” згодом об'єднала ряд блискучих талантів, які зуміли не тільки організувати працю щодо дослідження науки, письменства і мистецтва, але й вкласти новий зміст у цю працю, сформулювати українську національну програму. Досить назвати такі знані імена, як В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, Г.П. Житецький, О.С. Русов, І.С. Нечуй-Левицький, В.П. Науменко, щоб зрозуміти, що це Товариство було щасливим поєднанням видатних культурних і громадських діячів³.

З ініціативи “Старої Громади” було створено українське наукове товариство “Південно-Західний відділ імператорського Російського Географічного товариства” (1873–1874). Останнє розпочало активну роботу з наукового дослідження української етнографії, словесності, історії, мови, економіки. Видавалися наукові праці, белетристика, поезія, серії популярних брошур. У роботі товариства брали участь відомі вчені, серед них був і В.П. Науменко. Він, зокрема, редагував матеріали, що надсилалися М.П. Драгоманову для видання закордоном⁴. Силою єдності національної культури була українська мова. Вагомим чинником її розвитку стала поява численних мовознавчих праць і навчальних посібників з історії та граматики.

В.П. Науменко вважав, що “найбільш нормальне навчання можливе за тих умов, коли воно відбувається рідною мовою”⁵. Вивчаючи світоглядні засади видатних українських письменників (розвідка В.П. Науменка “Гр. Хв. Квітка-Основ’яненко і його думки про українську мову в письменстві”⁶), він обґрунтовував самобутність української мови, право її на розвиток і використання. У 80-х роках XIX ст. В.П. Науменко разом з іншими колегами почав збирати матеріали для “Словника української живої мови”, і вже в 1897 р. під його редакцією було опубліковано перший том. Тоді ж він розпочав роботу над українською граматиною під назвою “Опыт грамматики малорусского языка” (1888), але до друку її не допустили. Тільки після зміни назви на іншу, а саме “Обзор фонетических особенностей малорусской речи” (1889), цю працю вдалося опублікувати в Києві. В.П. Науменко наполегливо виступав за скасування Емського указу: так, в журналі “Україна” (1907 р., №5) була опублікована стаття “До історії указу 1876 р. про заборону українського письменства”⁷, передмову до якої написав В.П. Науменко.

80-і роки XIX ст. були “найглухішою” добою в історії національно-культурного відродження другої половини XIX ст., і лише наприкінці XIX ст. наукове і культурне життя в Україні знов активізувалося⁸.

Значним науковим і культурним осередком України став часопис “Киевская старина”, заснований на кошти меценатів української культури В. Семиренка і В. Тарнавського. Впродовж чверті століття (1882–1906) журнал вважався одним з кращих в Європі, на думку сучасників, – завдяки діяльності В.П. Науменка, який спочатку був автором і членом редколегії, а згодом редактором і видавцем. Журнал об’єднав навколо себе всі передові українські наукові сили того часу. Розділи і рубрики часопису відображали тематику і зміст видання: археологія, історія та історичні матеріали, художня література, історія літератури, географія та етнографія, біографічні матеріали, образотворчі матеріали, бібліографія, додаткова література.

Особливе місце в журналі займали біографічні нариси про українських діячів науки і культури, публікація різноманітних історичних документів та наукових матеріалів. “Киевская старина” як науковий щомісячник з української історії, етнографії і літератури публікувала праці В. Доманицького, І. Нечуя-Левицького, Л. Глібова, Ф. Лебединцева, І. Беньковського, К. Кузьминського, Є. Ківлицького, Б. Грінченка та ін. Завдяки майстерності і наполегливості В.П. Науменка в останні роки існування “Киевской старины” майже третина матеріалів журналу вже друкувалася українською мовою.

Важливе значення для розвитку науково-культурного життя мало створення в 1907 р. Українського Наукового Товариства, яке мало за мету популяризацію наукових досліджень рідною мовою (статті, видання, курси). Головою Товариства було обрано М.С. Грушевського, а одним з товаришів голови – В.П. Науменка. Під егідою Товариства деякий час виходив журнал “Україна” (майже рік), який став послідовником “Киевской старины”. Редактором нового журналу був одноостайно обраний В.П. Науменко. Цей часопис, на відміну від “Киевской старины”, мав ще один розділ – публіцистику.

У 1913 р. В.П. Науменко подарував Товариству свою величезну бібліотеку.

1917 рік воскресив надії на політичне і культурне відродження України. 4(17) березня в Києві було створено Центральну Раду, і В.П. Науменка тимчасово обрали її головою. Того ж року він очолив київську “Просвіту”, став куратором Київської шкільної округи, активно домагався викладання в навчальних закладах української мови. У ці ж таки роки В.П. Науменко підготував і видав монографію “Загальні принципи українського правопису” (1917).

У березні 1917 р. було офіційно вирішено питання про заснування Національної академії та Національної бібліотеки в Києві. Як попечитель Київської учбової округи, майбутній президент ВУАН М.П. Василенко почав розробляти проект Бібліотеки при Академії. Він залучив до цих розробок відомих діячів українського руху, серед них був і В.П. Науменко. Але в 1917 р. це питання не вирішилося: Національна академія та Національна бібліотека при ВУАН починають створюватися влітку 1918 р.

У 1918 р., коли попередня система видавничої діяльності ще остаточно себе не вичерпала, хоча й значно погіршилася, збирання фонду Національної бібліотеки розпочалося з придбання найцінніших для української історії та культури раритетів, колекцій архівних матеріалів і бібліотек. Тимчасовий комітет по заснуванню Національної бібліотеки обговорював можливість набуття бібліотек, передусім відомих учених, діячів

науки, культури і освіти – В.Б. Антоновича, Б.Д. Грінченка, В.С. Іконникова та ін. Українська інтелігенція, визнаючи велике значення створення фонду Національної бібліотеки, з власної ініціативи передавала до нього свої бібліотеки та архіви.

В уряді гетьмана П. Скоропадського (1918) В.П. Науменко очолив Міністерство освіти. Після падіння влади гетьмана В.П. Науменко залишився в Києві і продовжив наукову роботу, працюючи над матеріалами з історії українського письменства. Він був одним з перших, хто відгукнувся на звернення НБУ до української інтелігенції з проханням допомогти сформувати національну книгозбірню і запропонував своє зібрання.

Наприкінці 1918 р. члени Тимчасового комітету, переглянувши бібліотеку й архів В.П. Науменка, визнали, що документи архіву мали надзвичайну цінність не лише у зв'язку із постаттю самого Науменка, а ще й тому, що склалися з його власних рукописів, а також матеріалів і архівів інших осіб, зокрема, М.О. Максимовича, матеріалів “Старої Громади”, портфелів журналів “Киевская старина”, “Україна”, залишків архіву “Південно-Західного Відділу імператорського Російського Географічного товариства”. Власна бібліотека В.П. Науменка налічувала близько 3 тис. 300 назв з української та російської філології, літератури, містила цінну колекцію стародруків⁹.

Передача особового архіву В.П. Науменка до відділу рукописів Національної бібліотеки здійснювалася декількома етапами. У 1918 – на початку 1919 р. В.П. Науменко особисто і безкоштовно передав частину своєї бібліотеки. Він почав готувати до передачі й свій архів, але не встиг. 7 липня 1919 р., у день свого народження, його було заарештовано чекістами, а наступного ранку розстріляно як буржуазного міністра. Це рішення підвело ризику під життям “людини великої духовної сили, талану громадського значення і персональної чаруючої приємності”, – писав у некролозі Г.П. Житецький, близька В.П. Науменку людина і один із засновників НБУ, який сприяв передачі його бібліотеки й архіву¹⁰.

Завдяки практиці видачі охоронних листів зібрання В.П. Науменка майже не постраждало. У 1921 р. його вдова, за клопотанням Г.П. Житецького, передала неоціненну колекційну архівну збірку до відділу рукописів НБУ практично без експертизи і в тому вигляді, яким він був на час загибелі власника.

В архіві залишилася значна кількість матеріалів, які відображають громадсько-політичну, просвітянську та видавничу діяльність в Україні взагалі і роль В.П. Науменка у її становленні та розвитку. За структурою – це творчі, наукові, педагогічні, службові, видавничі, громадські, бібліо-

графічні матеріали та епістолярій. Усі вони, в поєднанні з документами інших осіб, зокрема, В.С. Гнилосирова, М.О. Максимовича, П.А. Лукашевича, Ф.Г. Лебединцева, О.О. Русова, М.В. Шугурова та паперами “Киевской старины”, журналу “Основа”, “Старої Громади”, що збереглися у фонді, складають унікальний архів, який налічує 6799 од. зб.

З власного доробку В.П. Науменка в архіві зберігаються його наукові, а саме літературознавчі, мовознавчі, етнографічні та педагогічні матеріали¹¹.

Тавро “український буржуазний націоналіст” надовго стерло ім’я Володимира Науменка з науково-дослідницького обрію. Поодинокі праці про Науменка не дають змоги належно оцінити велич цієї постаті, його плідну діяльність на ниві українського просвітництва, отже, – слово за дослідниками – істориками, філологами, фахівцями з видавничої справи.

¹ Українська літературна енциклопедія.– К., 1995.– Т. 3.– С. 467–468.

² Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини... // Історичний календар.– 1997.– №4.– С. 207–209.

³ Дорошенко Д. Нарис історії України.– К., 1991.– Т. 2.– С. 312–328.

⁴ Драгоманов М.П. Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”).– К., 1991.– 688 с.

⁵ Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX– перша третина XX ст.).– К., 1992.– С. 3–37.

⁶ ІР НБУВ, ф. І, № 635/1301.

⁷ Там само, ф. 208, № 1.

⁸ Там само, № 753.

⁹ Семчишин М. Тисяча років української культури.– К., 1993.– С. 279–291.

¹⁰ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти.– К., 1996.– С. 118–120.

¹¹ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної Бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941.– К., 1998.– 337 с.

¹² ІР НБУВ, ф. 86, №14.

¹³ ІР НБУВ, ф. І, № 676/1313, 674/1311, 635/1301, 636/1302.